

СРЕЩИ И РАЗГОВОРИ С ДИМИТЪР ДИМОВ

II

Борис Делчев

На какво е разчитал Димов — не знам, но надеждите му, че скоро ще се върне в София и ще намери отново своята литературна среда, не се оправдаха. Сигурно е щял да вземе за лоша шега, ако му беше казал някой, че трябваше да остане в Пловдив не само до есента, както пише в писмата си, а доста есени след това. Но тъкмо така и стана. Същевременно обаче наложи се и аз да отсъствувам няколко години подред — не само от София, а и от страната. Така че нашите пътища се разделиха за доста продължително време. С какво се занимаваше Димов, как вървяха неговите литературни работи — не ми беше известно и нямаше как да узная. И едвам от разприте около романа „Тютюн“, за които научих от редакционната статия на „Работническо дело“, разбрах, че се беше родила творбата, чието духовно зачатие беше започнало някога пред очите ми. Но поради отдалечеността от страната няхах подръка книгата, а и да я имах, не разполагах с необходимото време, за да я прочета и се включа, макар и мълчаливо, в диалога. Трябваше да изтече още една година, да навляза в коловоза на нашите литературни събития, за да се върна към нея в един момент, когато беше станала най-четения роман в България и можеше да се намери случайно, и то на висока цена, само в антикварните книжарници. Както се вижда, обстоятелствата се бяха пошегували с мене още един път и още веднъж, сега вече не по моя вина, се бях намерил отново в опашката на литературните събития. Но закъснението и този път имаше своята добра страна — че можех да съдя за книгата и за делото на писателя, без да плащам дан на разразилите се страсти. Да съдя, а и да разговарям със самия автор, с когото обстоятелствата ни бяха сблизихи отново.

Както по-рано, и сега ние се виждахме с Димов главно в литературните средища — на първо място в Руския клуб и Клуба на журналистите, където той обикновено вечеряше. Това бяха твърде чести, но същевременно и малко безлични срещи, защото ставаха повечето пъти случайно и почти при един и същи „мизансцен“. Затова навярно те са оставили слаба следа в съзнанието ми и аз не смятам за необходимо да се връщам към тях. За разлика от по-рано обаче сега ние имахме случай да се срещаме и у наши приятели, далеч от шума и суетата на публичните места — в обстановка на задухшеност, която предразполага към откровен разговор. Не случайно паметта ми е задържала някои от тези срещи и особено две от тях — една у Александър Поплилов и друга в ателието на Ваня Дечева (за която впрочем имам запазена и паметна бележка). И ги е задържала сигурно не само за това, че ги свързвам с някои интересни за мене литературни въпроси, а още и поради причини от по-друго естество: защото ми разкриха някои малко известни страни от характера на Димов.

По времето, за което говоря, Александър Поплилов живееше в мансардния етаж на ул. „Раковски“ 86-А, някъде високо „под небесната шир“ в съседство с ателието на художника Георги Павлов. Живееше уж на тясно, оплакваше се от неудобства, а много често, особено в късните часове, намираще време и място да оказва гостоприемство на близки и познати. И било чрез Георги Павлов, у когото се отбивах понякога, било чрез други приятели, в този артистичен кът започнах да гастролирам и аз. Тук именно неведнъж сме гостували и разговаряли с Димитър Димов. Тук в последните седмици на 1954 г. стана и срещата, за която споменах.

Помня, че разговорът се завъртя най-напред около пътуването на Димов до Южна Америка.

През лятото на същата година беше чествуван тържествено петдесетгодишният юбилей на Пабло Неруда. И, както подобава на поет със световна известност и голяма революционна биография, събитието привлече в столицата на Чили пратеници от всички краища на света. По този случай като представители на българската общественост за „другата“ Америка отпътуваха Никола Фурнаджиев, тогава секретар на писателския съюз, и Димитър Димов — не само виден романист, а и един от малцината испаногласни писатели у нас, който можеше да ни представи пълноценно оттатък Атлантика. Това пътуване от няколко седмици обаче не приключи с идването им: то беше последвано и удължено от местни чествувания на Неруда у нас. И Димов, както научих от приятели и от вестникарските съобщения, беше ходил да говори някъде в провинцията доста време след определената дата. По този начин събитието продължаваше да бъде актуално — така именно ще е станало дума за него.

Ако в белетристиката, както и в редица други прояви. Димов беше противоречив човек и можеше да бъде едновременно и много лаконичен, и много обстоятелствен, в отношенията си към хората клонеше решително към лапидарния стил. Без да бъде затворен, той предпочиташе да слуша и когато говореше, беше съдържан, пестелив на думи и много придирчив да намери най-краткия и точен израз на мисълта си. Затова, макар нашите въпроси около пътуването му до Чили да не предизвикаха у него никакъв изблик на красноречие, отговорите му, уж скъпернически, имаха характер на сполучливи словесни попадения, които лесно се запаметяват. Не случайното дълго време след това си спомнях няколко момента от неговата одисея: някакви неприятни търкания с чилийския консул във Виена, мъчителното прелитане над Андите и особено живописния интериор от вилата на Неруда (казвам особено, защото три години преди това бях виждал Неруда в Париж, бях разменил с него няколко къси фрази и любопитните подробности от неговото всекидневие идеха сега да подсилят интереса ми към един поет, когото смятах за свой автор).

Разговорът около това пътуване може би щеше тук и да спре, ако в отговор на някакъв въпрос Димов не заговори накрая и за тяхното връщане. Заговори и покрай другото очерта с няколко характерни шрихи пейзажа на Рио де Жанейро, увенчан с исполинското каменно възвишение на Пан де Асукар — пейзаж, който беше съзърцавал от залива на някогашната бразилска столица. Тази картина подхрани въображението ми, върна ме мислено към някои от неговите графически изразителни описания на испанската природа и аз, уверен, че предричах нещо сигурно, шеговито рекох:

— По-подробно всичко това ще прочетем в твоята бъдеща пътеписна книга.

— Каква книга? — попита учудено Димов. — Не възнамерявам да пиша никаква книга.

В началото на същата година беше излязло второто издание на „Тютюн“, в разширена и, както мислеха някои, идейно подобрена редакция. С това разприте около книгата минаха в историята и можеше да се смята, че теренът за нещо ново

беше разчистен. Друго основание да се мисли така беше фактът, че между приятелите вече се говореше за намеренията на Димов да се заеме с роман върху Яне Сандански (както разбрах по-късно, негов роднина по майчина линия). Затова по свой начин изтълкувах неговата категоричност и все така шеговито додадох:

— Разбирам, не искаш да се прези на романа, който пишеш.

— Не пиша никакъв роман — отвърна Димов. — Сега ме занимават философски въпроси.

По онова време аз не познавах добре биографията на Димов и няхах точна представа за неговата духовна формация. Че още като ученик в гимназията той беше чел модните някога Бергсон и Фройд, че дори в една ранна своя статия от онези години беше намерил за уместно да се разграничи от тях — всичко това беше за мене пълна тайна. Но аз бях чел внимателно „Осъдени души“ и „Тютюн“ и много добре знаех, че тези книги бяха немислими без отношение към философията на Хегел (първата) и към философията на Маркс (втората). Дори, нека да добавя, някои мисли около проблема за субективния и обективен идеализъм („личен“ и „безличен“ бог), развити в „Осъдени души“, ми бяха послужили в моя случайна престрелка с един служител на католическата църква по време на престоя ми в чужбина. С други думи, знаех, че Димов беше не само художник на словото, а и теоретически устроен човек (това беше друга сложност в неговия характер) и не се учудих, че продължаваше да се интересува от философските въпроси: това му е необходимо, помислих си, във връзка с някаква следваща негова книга. От по-нататъшния разговор обаче се разбра, че не беше точно така: Димов се занимаваше този път не с общофилософски въпроси, както предполагих в първия момент, а с един по-специален въпрос, който едва ли можеше някога да му послужи в неговата работа като белетрист.

И за изненада — не само моя, а и на другите — разказа следното.

От години вече той работел върху теорията на отражението в биологията. Бил навлязъл в проблемите, написал и голяма студия, която съвсем наскоро била публикувана в Известията на Института по философия, но това не го удовлетворявало. Студията, както приблизително се изрази той, имала повече общ характер — била нещо като увод към онова, което имал да каже. Поставял си сега задачата да я доразвие в по-обширно и по-системно изследване. И цялото му внимание било съсредоточено именно в тази насока — време за художествена литература нямал.

Не е необходимо да казвам, че в „обсерваторията“ на Поплилов, както неделикатно се изразявах понякога, философските теми не бяха нито най-честите, нито най-търсените. Затова, след като направената информация беше изслушана, нагазахме в друга област и повече назад не се върнахме. Мене обаче, нали съм нещо божем и теоретик, случаят започна да ме гложде. И на тръгване, като слязох на улицата, преди да се разделим на площада пред съветското посолство (бяхме напуснали предишните си квартири и посоките ни бяха различни), не се съдържах и попитах Димов как да намеря неговата студия. А той отвърна, че ако много се интересувам, мога да оставя на него — щял да ми я изпрати сам. Така и стана: два-три дни след това чрез Съюза на писателите получих авторски отпечатък от известията, където беше публикувана. И няколко от свободните ми вечери през седмицата бяха запълнени с нея.

Тук именно се натъкнах на нещо, което на пръв поглед не се съгласуваше с дотогавашните ми наблюдения и трудно можеше да се предвиди.

Едва ли ще изненадам някого, ако кажа, че Димов беше не само незлобив, не само кротък, а и плах човек. Подложен още от най-ранна възраст на прекален родителски контрол (негови близки свидетелствуват, че майка му го съпровождала до училището дори и когато бил вече ученик в гимназията), той не е имал възможност да изживее авантюрите на детските години — да се отклонява

от къщи, да се бие с връстниците си, да опустошава овошките от съседните дворове. Поради това той беше лишен от съпротивителна сила срещу негодите на живота и изпитваше почти панически страх от всякакъв вид разпри и материално-битови неуредици. С една реч, не беше нито практична, нито борческа, нито на още по-голямо основание войнствуваща натура. Там, където другите си пробиваха път с мишци и яростно бранеха своите права — често прекалени, а понякога и неоснователни, — там той отстъпваше. Нищо чудно тогава, че общественото мнение мълчаливо го отнасяше към плахите хора. Така именно го виждах и аз. Но студията му за отражението в биологията, както и някои други негови прояви от интелектуално естество, без да опровергават с нищо дотогавашните ми наблюдения, дойдоха да ми напомнят, че човешкият кураж има и друго измерение, въвн от всекидневната житейска емпирика, което не се поддава на лесна преценка и понякога противоречи на видимостта.

Прочетете неговия труд и лесно ще разберете какво искам да кажа.

Човек на методичния труд, след като е работил и дълго обмислял, Димов се залавя да пренесе теорията на отражението от висотата на общофилософската постановка в конкретната област на биологията. И понеже поставя над всичко научната добросъвестност, не се плаши да вземе отношение към онова, което го предхожда в тази област, сиреч да тръгне по трънливите пътеки на полемиката. Нищо чудно тогава, че първият човек, когото среща в своите търсения, е Тодор Павлов — един от големите авторитети у нас по въпросите на отражението. И тук именно става онова, което в онзи момент беше не само невероятно, а чисто и просто немислимо.

То се знае, Димов говори с голямо уважение за Павлов и отдава дължимото на неговите философски изследвания. Заедно с това обаче като специалист той има и на какво да му възрази — да възрази не само за това, че „четенето на книгата му е трудно“ (става дума за неговата „Теория на отражението“), а и да търси „недостатъци“ в неговите възгледи.

Какви са тези недостатъци?

„Голяма част от доводите му с биологичен характер — пише той — страдат. . . повече или по-малко от психологизиране на поведението, а заедно с това и на отражението на животните и растенията. . . Тодор Павлов е избрал несполучливата методика да пренася, макар и условно, в кавички, понятия и термини от психологията в биологията, процеси от висшата нервна дейност у животните.“ И накрая като заключение на всичко това: „Недостатъчната биологична аргументация, с която си служи акад. Тодор Павлов, придава твърде общ характер на възгледите му за формите на отражението в живата материя и му позволява да стигне до изводи, които придават мистичен характер на отражението.“¹

Така пише Димов: открито и категорично (преценявам поведението на Димов, не правдивостта на неговите доводи).

За да бъдем наясно обаче, преди да затворим изданието, където са публикувани тези редове, нека се спрем на редакционната бележка в края на студията. В тази бележка се казва, че ръкописът е бил предаден за печат през месец януари 1953 г. Щом е така, ние можем да го разположим доста точно във времето и да съдим за обстановката, при която е работено върху него.

И така, ето ни някъде към последната година от престоя на Димов в провинцията. Известният вече писател и не толкова известният доцент от Агрономическия факултет в Пловдив, човек деликатен и плах, в очакване да получи професорско звание и назначение в столицата, пише научен труд и полемизира с виден учен. Не само това — с учен, който стои най-високо в научната йерархическа стълбича:

¹ Димитър Димов, По въпроса за биологичните форми на отражение. Известия на Института по философия на БАН, т. I, 1954.

председателствува Академията на науките. И което може да изненада още повече — изпраща труда си не другаде, а в издание, което се ръководи лично от този учен. Както искате, но всичко това може да го направи само мисловно независим човек, който е убеден в онова, което пише, и заедно с това — който обладава нравствен кураж да го постави на широко обсъждане и да го защити.

Кажете, колко души, готови да влязат в ръкопашен бой често пъти за нищо, са способни на такъв риск?

Очевидно понятието кураж е много по-сложно, отколкото изглежда на пръв поглед, и търпи съществена промяна, когато се прехвърли в областта на нравствено-етическите стойности. Тук, както показва всекидневната практика, смелият и плахият могат понякога да си променят ролите. В онзи момент обаче, макар да не ми липсваха наблюдения, това не ми беше така ясно, както ми е ясно днес. Затова студията на Димов ми даде възможност не само по-добре да го опозная, а и да затвърдя у себе си една важна истина от по-общ характер, която дотогава все още не бях оценил, както трябва.

Другата среща, за която поменах, стана няколко дни по-късно. Отбелязал съм и точната дата: 2 януари 1955 г.

Спомням си, че сутринта още в новогодишно празнично настроение отидохме с жена ми да видим изложбата на Златьо Бояджиев, който след продължително боледуване за първи път отново излизаше пред публиката. Разгледахме я и така радостно бяхме изненадани, че аз не се съдържах и ангажирах един пейзаж от стария Пловдив. Добре, но гледането на картини, още повече на картини, които ми допадат, винаги ме е тласкало към повишено настроение: в такава моменти изпитвам духовна потреба да споделя впечатленията си — да кажа и да чуя нещо. Затова, след като обходихме повторно изложбата, с неколцина приятели, които бяха в залата, се отделихме и мълчаливо се отправихме към Руския клуб — да обядваме и да продължим разговора си. (От тези „неколцина“ в запазената белешка освен нас с жена ми са поменати само две имена: Димитър Димов и Ваня Дечева). Какво сме говорили — не знам, но навярно сме кръжели не само около изложбата, а и около литературата — кой какво работи. И Димов сигурно ще е бил по-малко дискретен от друг път, защото ни повери, че бил написал някакъв разказ, и дори изрази готовност да ни го прочете. Ресторантът обаче, както се знае, не е най-подходяще място за такава литературно четене. Затова Ваня настоя да ни отведе в ателието си: там да си изпием кафето и да чуем разказа на Мишо, както тя и нейните приятели интимно наричаха Димов. И така стана.

Тъкмо се бяхме настанили обаче, не зная кой спомена нещо за един пресен забавно-хумористичен случай и литературното четене, което ни беше събрало, неочаквано отиде на втори план.

Няколко дни преди нашата среща в новогодишния си брой вестник „Литературен фронт“ беше отпечатал върху цялата си последна страница множество карикатури на наши писатели от Александър Добринов, придружени от подходящи стихотворни коментари на видни поети. На челно място в тази новогодишна сурвакница (така беше и озаглавена: „Сурва, сурва. . .“) стоеше не друг някой, а Димитър Димов. Изобразен с две женски фигури във всяка ръка, героините от „Тютюн“ — Ирина и въведената във второто издание Лила, — той имаше вид на човек, поставен пред трудна задача: на коя от двете да отдаде предпочитание. Отдолу следваха две неподписани четиристишия, по всичко изглежда на Веселин Ханчев, които идеха да закръглят закачката с тази шеговита поанта:

Кълне се той в любов на втората,
кълне се в страници безброй.

Кълне се, но уви! За хората
все в първата е влюбен той.

Такъв беше случаят, за който стана дума. И този случай, неочаквано припомнен, гласна нашия разговор в друга посока. От героините се мина към романа, а оттам и към затихналите спорове около него.

В онзи момент аз не бях и мислил да чета по-отом издание на „Тютюн“, прочетох го много години след това — когато подготвях материалите около този очерк и естествено, — не можех да съдя доколко възраженията срещу него — хумористични, но и сериозни едновременно — бяха основателни. Обаче имах вече достатъчно литературен опит и знаех, че веднъж концепирана и осъществена, художествената творба трудно се поддава на композиционно прекрояване. А още по-трудно ще е, и то под влияние на външен натиск, да въведеш в такава творба нов герой — да го въведеш с намерение да се изравни с главния герой, ако не и да го измести. За мене това беше малко вероятно и аз бях изпълнен с много съмнения към онова, което Димов беше писал някъде, очевидно за да се „отчете“ — че „включването“ било станало органично и Лиля „със своята човечност, топлота, морална сила и жизненост“ стоела по-високо от Ирина.¹ Но, казах вече, не бях чел второто издание на книгата и не можех да се позова на лична преценка. А и Димов подмина случая с едва забележима усмивка на човек, който стои над свадата и не желае да влиза в спор (пък може би имаше съображения и да затаи мнението си). Така че не стана необходимо да отиваме по-далеч от приятелските закатки. Обаче аз бях намерил време да се запозная с разприте около книгата и имах свое отношение към статията „За романа „Тютюн“ и неговите злополучни критици“ — („Работническо дело“, г. XXVI, бр. 76, 1952) — отношение, което нямаше нищо общо с цитатическата апология. Затова, когато разговорът се докосна до все още болния въпрос, не можах да издържа.

— Смятам — рекох аз, — че литературните стойности се утвърждават единствено в атмосфера на спорове. Една хубава книга като „Тютюн“ губи от административна защита, срещу която не може да се възрази. Принудата в случая е засегнала не само твоите отрицатели, а и тебе: те не могат да я критикуват вече и за това, за което имат някакво право, а ти не можеш да се откажеш от преработка.

Без никакво желание да се връща към един въпрос, който навярно го беше довел до обръгване, Димов каза с равен глас, че по начало е съгласен с мене. Но за преработката не спомена нищо: намекът за мълчалива принуда, изглежда, не му беше приятен.²

— После друго — не преставах да упортувам аз. — Не само критиката, а и твоите събратя белетристите не са били подготвени да оценят „Тютюн“. Романът-метафора, чужд на дидактика и описателство, изглежда, все още плаши традиционно устроените. Бедата следователно е по-голяма и вече можем да произнесем името ѝ. Защо тогава вината трябва да се изкупува едностранно?³ Откъдето и да идат, когато и да засягат, литературните хайки носят само зло.

¹ Димитър Димов, Как преработих романа „Тютюн“, в. Вечерни новини, год. III, бр. 147, 21. X. 1953.

² Иван Мартинов, който е един от гарантите му за влизане в партията, си спомня няколко свои разговора с Димов за втората редакция на „Тютюн“. Пред него Димов е признавал неведнъж, че тази редакция му е била внушена и е изразил съмнение в нейните художествени предимства. Пред мене обаче той прояви по-голяма дискретност по този въпрос.

³ Позволявам си да приведа няколко характерни изказвания на белетристи за романа „Тютюн“, направени по време на разискването, както ги намирам в стенографския протокол. Ето ги:

1. „... Другарите, които следяха с интерес и любов творческия път на Димов, се почувстваха измамени от този роман.“ (Д. Чавдаров-Челкаш).

2. „С „Тютюн“ Димов задълбочи недостатъците на „Осъдени души.““ (Ст. Ц. Даскалов).

3. „Романът не дава верния образ на българската буржоазия.“ (А. Барух).

4. „Моята обща оценка е отрицателна. Произведението не е художествено. То е провал за Димов.“ (П. Везинов).

Тъкмо изрекох това обаче, домакинята поднесе очакваното кафе и ние двамата, прави дотогава, прекъснахме разговора и заехме местата си около масата. А малко по-късно, приятно освежени, вече слушахме новия разказ на Димов — „Гримасите на Бразилия“, както го обяви той — обемист ръкопис от трийсетина страници, който трябваше да се прочете на два пъти след прекъсване от десетина минути.

Не преувеличавам, ако кажа, че докато слушах, повече от половин час се губех в догадките на една прекалено удължена и малко репортажна история, вариант на част от вече разказаното за тяхното пътуване до Чили, в която чисто емпиричната линия на повествование беше леко изпъстрена с условни имена и ситуации. Едвам накрая вече, в последните страници, се разбра, че по зимисъл основното в тази история бил образът на бразилския анатом професор Да Коста. Но тук пък за мене възникнаха недоумения от друго естество.

Разказът, за който е дума, е вече известен и фабулата му се знае. Затова ще се огранича да напомня само едно — че композиционно той е съставен от три разнородни епизода.

Първи епизод. По случай неизвестно какъв конгрес за защита на южно-американската култура, като делегат на България в Сантяго е пристигнал някакъв български учен. Покрай другото този учен се надява да срещне в чилийската столица и своя колега професор Да Коста, с когото е в преписка и когото познава като прогресивен човек от времето на техен някогашен престой в Мадрид. Но не го намира и всичките му усилия да събере за него някакви сведения от бразилците на конгреса отиват напусто. Втори епизод. На връщане българският учен пътува с френския параход „Бретан“ в очакване по време на престоя да разгледа Рио де Жанейро, както му е обещала бразилската поетеса Анета Жераес, делегатка на същия конгрес, като се надява с нейна помощ да открие и знаменития анатом на неговия адрес. За беда пристига тъкмо в деня, когато се самоубива бразилският президент Варгас и властите са засилили своята бдителност към преходящите пътници. Въпреки това той успява да получи карта от комисаря на парахода и слиза да се срещне със своята позната. Но федералната полиция ги проследява и арестува. Трети епизод. Българският учен е подложен на разпит. По намерения в джеба му адрес в полицейското комисарство е доведен и професор Да Коста, арестуван също и той. И тук, при тази необикновена среща, между тях и полицейския комисар става разговор, замислен като идейно средище на повествованието, който трябва да осмисли и да оправдае предишните епизоди.

Такава е сюжетната линия на разказа, който се бяхме събрали да чуем. Както казах, тя следва стъпка по стъпка действителните случки без усилие за подбор и обобщение. И пътуването с парахода „Бретан“, и самоубийството на Варгас, и описанието на бразилското крайбрежие — всичко това ми беше известно вече от разговора у Поплилов. Така че въпреки леката условност в някои незначителни подробности останах с впечатление, че слушаме пътепис. Затова, когато Димов спря да си откъхне, не се стърях и с малко пресилено тържествуващ тон казах: „Както виждаш, докторе, моите предсказания се сбъднаха: ето ти пътеписа.“ А Димов, който нямаше сигурно чувство за хумор¹ (той беше силен в интелектуално извисените сатирични попадения — не в хумора), не долови шегата и съвсем сериозно започна да обяснява, че не мислел да занимава читателите със своето

¹ В своята интересна статия „За Димитър Димов“ („Литературен фронт“, год. XXV, бр. 26, 26. VI. 1969), публикувана по случай 60 години от рождението на писателя, Богомил Нонев казва на едно място: „Сякаш на пръв поглед бе несъвместимо ученият, драматическият писател, хуманистът общественик да прояви такъв остър интерес към сатирата и хумора. Но тези, които го познаваха, знаеха какво чувство за хумор имаше Димов.“

Не мога да приема твърдението на Нонев в този вид. Правя разлика между склонността на Димов към сатирата и склонността към хумора.

пътуване. Бил използвал някои моменти от него единствено като фон и далечен подход към по-нататъшното развитие на фабулата. И продължи да чете.

Известно е как завършва разказът.

Измъкнат от лабораторията си по престилка, професор Да Коста пристига в полицейското комисарство в окаян вид: „тъжен контраст със спомена за елегантния, почти красив младеж“ от Мадрид. Попитан от комисаря, той отрича да познава българския учен и да е бил в преписка с него. И без да е предизвикан с каквото и да било, нервно избухва: „Нямам нищо общо с този субект“. Но това му изглежда недостатъчна отплата за причиненото безпокойство и в припадък на сприхавост за учудване на самия полицей започва да крещи с езика на уличен агитатор: „Болшевишки агент! . . . Провокатор! . . . Злодей! . . .“ По-нататък сцената продължава с немного академична словесна престрелка между двамата учени, предизвикана, разбира се, от професор Да Коста, за да завърши с освобождаването на задържаните: след като на единия са снети отпечатъци от пръстите, а другият е заставен да се оттегли незабавно на парахода, предупреден да не слиза повече на бразилска земя.

Не ще и дума, този малко анекдотичен край напомняше на вестникарски репортаж и не подобряваше с нищо творбата. Затова, вместо да оправдае очакванията, събуди у мене още по-големи уговорки.

Първото нещо, срещу което възразявах, беше прекомерната композиционна претрупаност. Ако повествованието, твърдах аз, е замислено не като пътепис, където хронологичното редуване на случки много често е неизбежно, а като разказ, който задължително предполага логически изградена го-стройка, първите два епизода са изобщо излишни. Те не са свързани органично с последния епизод и като всеки външен придатък, който не е подчинен на тематичната задача, са лишени от всякако художествено оправдание.

Не само това обаче — не можех да приема и последния епизод. Възразявах на първо място срещу образа на професор Да Коста, замислен като носител на авторската идея. Бях убеден (убеден съм и днес), че този образ е жизнено неверен и заедно с това — художествено неубедителен.

— Един чудак — настоявах аз, — „извършил безумието да забрави целия свят заради своите изследвания“, може да страни от политиката и да се плаши от публични прояви дори когато се отнася до защита на културата. Нека да прояви неразбирание и към социализма — примери за това, колкото шеш. Но защо трябва да стига до политическа истерия, защо трябва да бъде повече полицай от полицията! И защо тъкмо този човек трябва да олицетворява киселите гримаси на една страна?

Забелязал съм, че нищо не гаси така лесно полемичната страст, както млчанието на събеседника. И случаят дойде да ми напомни още веднъж тази истина.

Понеже моите въпроси за момент увиснаха във въздуха, мина ми през ума, че може да съм прекалил, и неочаквано млъкнах. Млъкнах и боязливо погледнах дали не съм засегнал с нещо Димов. Нищо подобно обаче: той млъкеше, пушаше колелца тютюнев дим във въздуха и по стар навик се реше нейде в мислите си с вид на човек, който е във от разговора. После като разбра, че няма какво повече да добавя, свърна от мисленото пътуване, отпи малка глътка от поднесената „Плиска“ и без всякаква следа от заинтересованост каза, че въпросът за композицията бил занимал и него: по този въпрос и той имал някакви колебания. Що се отнася до образа на Да Коста обаче, той приемаше и това възражение, но все още срещаше задръжки да го признае открито.

Ако в онзи момент някой ме попиташе, бях готов да се обзаложа с пълна сигурност, че Димов не можеше да даде за публикация своя ръкопис, преди да го подложи на допълнителна обработка. Но съм се заблуждавал. Няколко месеца по-късно неговият разказ се появи в списание „Наша родина“ — появи се такъв,

каквото го бяхме чули (може би само с отделни стилови поправки — не повече). Променено беше единствено заглавието: вместо „Гримасите на Бразилия“ — „Анатомът Да Коста“. С това наистина героят представляваше вече само себе си — не своята страна, — но в художествено отношение разказът оставаше непроменен. И понеже познавах Димов, чудно ми беше как е възможно грижлив и съвестен автор да пусне такъв разказ, като има съзнание за неговите недостатъци. Първото ми предположение беше, че е отстъпил пред редакторската приприяност. После, когато се натрупаха повече литературни факти, стана ясно, че не ще е било точно така. Истината е, че Димов просто нямаше влечение към късите жанрове. Склонен към обобщения-метафори, той можеше по-лесно да напише хубав роман, отколкото хубав разказ. А ако нямаше влечение да го напише, още по-малко е могъл да изпита творческа радост от една последваща структурна преработка.

Както и да е, с разговора около разказа нашето литературно четене завърши. На изпроводяк обаче, не знам как, неочаквано пак свърнахме към стихотворната закачка на Веселин Ханчев, а оттам — и към разприте около „Тютюн“. И пак в скоропоговорка се споменаха имена и факти. Но Димов и този път не прояви желание да се занимава с миналото, не даде и най-малък признак за душевна драскотина. И така не само тогава, а и по-късно при всички последващи разговори, които сме имали. Затова, без да се оплаквам от слабо въображение, едно ми се струва във всякаква възможност: да си представя, че Димов можеше да се поддаде на дребнавост — че беше способен да превърне идейните и литературните разногласия в омраза и злопаметство към човека.

Когато става дума за Димитър Димов, много често си мисля за отговорното и сложно изкуство да се управлява.

Не е тайна за никого, че този, който застане начело на дадена общност (държава, партия, обществена организация), във всички случаи трябва да обладава една задължителна способност: да борави с реалности. И понеже е така, на тази необходимост трябва да подчини всичко, в това число и личните си качества. Ако е надарен с въображение, разумно е да го обуздае и да се ползува от него само в границите на практически осъществимото, ако е склонен към великодушни постъпки, тези постъпки не бива да отиват по-далеч от установените принципи. У такъв човек чувствата и емоциите трябва да отстъпват място на целесъобразните решения и целесъобразните действия, наложени понякога от непредотвратими сили и често пъти не само строги, а и сурови — решения и действия, които предполагат и воля, и решимост, и готовност да се носят отговорности. Затова най-непригодни за упражняване на власт са тъкмо хората, които по природа и призвание дават превес на емоционално-етичните рефлексии. Дори когато обладават усърдие и добра воля, тези хора много често стават плячка на слепите сили и повече или по-малко минават през изпитанията на едно мъчително противоречие — противоречие между дълга и призванието, между целесъобразно оправданото и свободната лична преценка. През чистилището на такова именно противоречие мина през последните години от живота си и Димитър Димов.

Спомням си онази жежка юнска привечер на 1962 г. когато за пръв път чух, имало предложение Димов да стане председател на съюза. Първата ми реакция беше недоверчивата усмивка на човек, когото глупави шегобийци са взели за поупав от себе си и са си въобразили, че могат да му втълпяват каквито си щат телепизи. И в същия миг добих усещането, че терасата на унгарския ресторант, където гасяхме с бира първите летни горещини, бавно започна да изчезва и ние се намирахме отсреща, в салона на Сатиричния театър, вече не като зрители, а като участници в някаква абсурдна комедия. Но човекът, който съобщаваше новината, говореше сериозно и настояваше на своето без никакво намерение да се

шегува. Затуй, колкото и невероятно да ми изглеждаше всичко това, отново се върнах към реалността. И първото ми усилие беше да прибягна към помощта на въображението. Помъчих се да си представя как стеснителният и непрактичен Димов, който предпочиташе да остане със себе си и се плашеше от всякакъв досег с житейските неуредици, щеше да напусне своя кабинет, своите научни и литературни занимания, за да се заеме с администриране и реално упражняване на власт. Интересно ми беше да видя как човекът със склонност към фантазното, унесен непрекъснато в своя нереален свят, щеше да се озове в среда на сложни противоречия — противоречия не само от материално, а и от духовно естество, — за да уравнивсява сили и да уталожава страсти, с една реч — да се занимава с дейност, която е неизмеримо далеч от неговите склонности. Помъчих се, но не можах да си го представя. И си казах, че е невъзможно. Нека да има предложение, мислех си — малко ли предложения увисват във въздуха! И последвалите събития като че ли ми дадоха право: Димов влезе в новото ръководство, но само като член на управителния съвет, което много често е не толкова управленческа, колкото почетна длъжност. Така може! И аз имах всичките основания да мисля, че правилно бях предвидил. Не беше за дълго обаче: през следващия мандат невъзможното се оказа възможно и Димов наистина застана начело на съюза. При това поради стечение на обстоятелствата трябваше не само да го ръководи, а и да проведе някои трудни негови начинания от международен характер, като срещите на писателите от балканските страни, които до голяма степен станаха негово дело.

В известното свое писмо до съветския българист Д. Ф. Марков, отговор на литературна анкета, Димов казва, че не обичал „да става център на внимание“, и всеки път, когато се налагало да сподели нещо за себе си, го обземало не само неудобство, а „просто някакво физическо неразположение“. Но ако не обичаше да говори за себе си, още по-малко беше склонен да се застъпва за свои интереси, да участва в надпревара за известност или материални блага. Такъв беше в частния си живот — такъв се прояви и като ръководител на съюза.

По време на своето председателство Димов не се възползува нито веднъж от поста си, за да изтъкне своята личност, да демонстрира власт или да се позове на служебни предимства. Както никой друг той даде да се разбере, че докато е на този пост, не ще се съгласи в съюзното издателство да бъде издадена или произведена каквато и да било негова книга. Заедно с това не уволни никого, не назначи на работа свои близки, не направи и най-малък опит да си създаде „обкръжение“ от предани хора. Като зае най-високото място в съюзната йерархия, не започна да се обръща към персонала на „ти“, защото беше тактичен и уважаваше хората, и не мина с близките си на „вие“, за да им напомни да стоят същото и те — тази слабост на суетния, който сам си създава пиедеста, беше далече от него. Казано накратко, той направи всичко, което беше по силите му, за да въведе в средата на писателите един стил на етика и вежливост, оставил следа в паметта на всички. Обаче известно е, че добрите примери не винаги намират необходимия прием. Както човекът с характер може да бъде смазан от безхарактерната среда, така и етичният може понякога да стане жертва на не винаги етични страсти. Този поток на себичността и лошите склонности срещна на пътя си и Димов. И понеже беше направен от друго тесто, не можеше да му противостои и както сам се изразяваше понякога, имаше срещу него „неадекватна“, сиреч недостатъчно ефикасна реакция — нещо, което му причиняваше болка. Затова аз не се учудих и най-малко, когато при случаен разговор позната служителка в съюза, която вярваше на моята дискретност, ми повери, че имало тежки моменти, когато го заварвали над бюрото с овлажнени очи. Какво чудно, че човекът, у когото някога в „Исла Негра“ по собствените му думи стиховете на Неруда бяха изтръгнали сълзи — какво чудно, че този деликатен човек, роден за друго призвание, не ще издържи

пред постъпки, които го товарят с морална отговорност пред неговата съвест на писател и гражданин?

При това, не ще и дума, нещата бяха много по-сложни, отколкото можеше да се стори на пръв поглед.

В своите спомени Нели Доспевска пише на едно място, че Димов изпитвал някакъв почти „иррационален страх“ от болестите (което не му пречеше понякога да налита безразсъдно на тях). И тя е свършено права. Към това аз ще добавя, че той беше обладан и от друг един страх, вече не „иррационален“ — от страха да не допусне в работата си някаква политическа грешка. И този страх, присъщ обикновено на хора с малък партийен стаж и често неоснователен, пролича най-ясно по време на неговото председателство. Той ще ни помогне да си обясним някои малко неоправдани, неочаквани и дори странни постъпки на Димов.

Спомням си отчетното партийно събрание от края на 1964 година. Не знам какви бяха причините, но на това събрание партийното ръководство ни представи един във всяко отношение недостатъчно промислен и недостатъчно задълбочен доклад. И, както се случва понякога — къде с уговорки, къде направо, — всички изказали се го намериха незадоволителен и го подложиха на критика. За изненада единствен Димов, вече като председател на съюза, излезе да го защити и да се солидаризира с него. Защо? Защото не беше забелязал слабостите, които другите сочеха ли? Не, разбира се, а защото мислеше, че „железната дисциплина“, за която писа някога при влизането си в редовете на партията, го задължаваше да се солидаризира дори на годишното събрание с доклад, приет веднъж от партийното ръководство. Както всеки „новак“, той все още не беше осъзнал правото си на вътрешнопартийна критика и се плашеше от всякакъв вид „рисковани“ стъпки.

Или да вземем така наречената „теоретична конференция“ от 1965 г. — редовния годишен почин на партийната организация при Съюза на писателите.

Този път темата на конференцията беше „Националното своеобразие на литературата“, докладчик — Андрей Гуляшки, съдокладчик — Тончо Жечев. И поредността, и старшинството, и съществуващата практика показваха, че главната тежест в случая трябваше да падне върху първия от тях. Какво се случи обаче? Вместо да разработи темата, като излезе от характерни прояви на нашата литература, Гуляшки беше предпочел да остане върху плоскостта на известните общи положения. По този начин, като обхождаше рисковете, той повтаряше неща, срещу които нямаше какво особено да се възрази, но които същевременно не представляваха добра основа за разискване. Тъкмо наопаки, Тончо Жечев се стараеше да изясни своеобразието на българската литература с голям брой факти и примери от нашето литературно развитие. И, както всеки търсещ човек, който се стреми да проникне в недостатъчно изследваното, стигаше на места до изводи и формулировки, които бяха неточни или пресиленни. Така че тъкмо с усилията си да се задълбочи в проблема той възбуди недоволството на някои писатели и стана главния прицел не само на критика, а и на нападки. Колкото и несправедливо да беше всичко това обаче, не ме учуди. Учуди ме поведението на Димов, който не само се поддаде на чуждите емоционални тласъци, а отиде и по-нататък, за да стигне с изказването си до някои неочаквани крайности.

Като се спря отначало върху първия доклад, Димов, каза, че Гуляшки бил човек с „богати възможности“, но понеже решил да си служи само с понятия, „без почти никакви илюстрации с конкретни примери“, фактически „окачва тия възможности на пирон“. По този начин само с едно изречение, колоритно заострено, той определи много точно слабостите на неговата работа. И редно беше да се предположи, че щеше да последва по-нататък ако не присъда, то поне някакъв израз на недоволство от недостатъчно добре изпълнената задача. Нищо подобно обаче. Веднага след направената обща констатация, с вид на човек, казал повече, отколкото трябва, Димов се впусна да търси извинителни предлози. Той

каза, че белетристът „нито има време, нито е длъжен да се рови из дебрите на историята“ — това било работа на литературните изследователи. В случая Гуляшки се бил заел с нещо, което трябвало да извършат други. Оттук и заключението: независимо от това, как е изпълнил задачата си, добре или зле, само за това, че се е заел с „чужда работа“ — казва той, — ние „му дължим признателност“.

Не така великодушно беше оценен обаче другият доклад.

Естествено, като всеки честен човек Димов не желал да си криви душата. Затова в своето изказване той не можа да премълчи, че докладът на Тончо Жечев „задълбочава правилно някои марксистически истини в нашата литературна критика“, че „критикува с гражданска смелост наши недостатъци“ и че най-сетне, което не се среща много често, бил „ярък и колоритен“ по форма. И понеже обичал хората „с остри, внезапни, парадоксални протуберанси на мисълта, с ярки и съгстени багри на образите“ — признавал Димов, — лично на него такива изказвания много му харесвали. Но въпреки това оттук нататък всичко в изложението му беше насочено изключително към търсене и подчертаване на грешки и слабости, при което накрая докладът се оказа такъв, какъвто не беше — „доклад импресия“. Така се получи двойственост в преценката, неприсъща на обективно мислещия човек, която противоречеше на фактите и можеше да се отдаде само на недоразумение. При случаен контакт с Димов по време на една от почивките обаче можах да разбера, че нямаше никакво недоразумение. И тук, в разрез със своите лични предпочитания, той беше отстъпил пред негласно изразеното мнение на други хора — мнение по частен въпрос, което неизвестно защо смяташе задължително за себе си.

Страхът на Димов от грешки и недоволства имаше обаче и своята анекдотична страна.

Както всички други ръководители на съюза, и Димов, разбира се, много често по повод на кръгли годишнини пише и изпраща на съюзните членове поздравителни писма. Веднъж обаче се случва така, че един от юбилярите, който се смятал за несправедливо пренебрегван от съюза, реагирал нервно и отказал да получи писмото. А такива жестове, както се знае, не остават тайна и често създават търкания. Затова Димов е обезпокоен и увещава засегнатия да приеме писмото. Не стига това, за да го обезоръжи, обещава му нещо, което не беше правено дотогава от никого — да напише в някой от културните седмичници юбилейна статия за него. Така „обиденият“ писател получава от най-отговорното лице в съюза оценка за своята литературна и обществена дейност, каквато не са получавали и първенците на нашата литература.

Като споменавам тези „слабости“ на Димов, не бива да премълча, че те не бяха вродени и не се дължеха на спонтанен вътрешен импулс, а идеха от мъчителното съзнание за дълг, върно е, не винаги много точно преценен. И веднага трябва да добавя, че това съзнание никога не го доведе нито до остроты и прекалености, нито до неосмислено провеждане на чужда воля. И тук Димов остана такъв, какъвто го познаваме — добронамерен човек с чувство за такт и мярка, който държеше да се съобразява с необходимото, без да прекрива границите на етично позволеното. Той търсеше път към сърцата на хората и благодарение на личните си качества не ги оттласкваше от себе си дори и тогава, когато една или друга негова постъпка будеше възмущение. Винаги и навред, дори когато трябваше да налага някои ограничения на своите склонности и разбирания, той се стремеше да стане онова, което беше негов идеал — хуманист и ренесансов човек от епохата на социализма.

Казвам това и още веднъж се връщам към теоретичната конференция, за която беше дума.

След като изложи доста подробно своите критически бележки, със спонтанния рефлекс на обективно мислещ човек Димов неочаквано свърна към себе си, за да

се попита: дали не е разбрал погрешно някои страни от доклада, дали в увлечението си не ще започне да го критикува „дребнаво“ (думата е негова). В такъв случай, напомни той, право и дълг на докладчика е да го опровергае. И накрая, за да омекоти впечатлението от своето изказване, се обърна към него с тези трогателни думи: „Моля сърдечно и другарски да ме извини“ — думи, които бяха произнесени така, че можеха да залечат и най-малките душевни драскотини.¹

Или друг случай — срещата на съюзното ръководство със секция „Критика“, която стана в началото на 1965 г. Навярно за повече тежест тази среща беше ръководена лично от Димов. Спомням си, че той откри заседанието и произнесе подходящо слово за задачите на марксистическата критика (по-късно то беше публикувано в „Литературен фронт“). В съзнанието ми и досега е останало непокътнатото впечатление от онази атмосфера на доверие и търпимост, която се създаде още в първия момент. То се знае, Димов наблегна много настойчиво върху необходимостта от принципност и непримиримост към идеалистическата естетика, но говореше като равен с равни — без никакво назидание и без никакъв израз на непогрешимост. Като подканяше присъстващите да вземат думата, той заяви, че в процеса на обсъждането естествено някои мнения може да се окажат неправилни. „Това е потенциално възможно при всяко обсъждане на сложни въпроси“ — подчерта той и даде да се разбере, че такива мнения трябва да се критикуват. Обаче веднага добави: „Ще се подлага на критика самото мнение или допуснатите в него грешки, а не целокупното писателско дело на автора му.“² Така, без да отстъпи нито крачка от принципите, той отрече онази лесна разправа с човека, често практикувана от някои, която е неблагоприятен климат за духовното шракане и не дава положителни резултати.

Както се вижда, макар да предпочиташе духовните търсения, Димов трябваше за известно време да слезе в света на реалностите и с мярката на целесъобразност да чертае посоки, да обуздава страсти, да отмерва права и задължения. И понеже като всеки роден художник клонеше към спонтанната етична реакция, често пъти пристъпваше към изпълнение на дължимото с подсилено и дори мъчително чувство на отговорност пред себе си и пред другите. Убеден хуманист, той не пропускаше да изпълни дълга си, но проявяваше широта и никога не забравяше човека — беше ласкав към него и го щадеше дори и тогава, когато по един или друг повод трябваше да произнесе строга дума. Щом е така, нищо чудно, че това е, което вземаше превес в отношенията му и е останало в паметта на хората, все едно как се преценява една или друга негова постъпка.

Понеже говоря за „управленческия“ период на Димов, не мога да премълча как той се отрази върху нашите отношения.

Не знам как съм устроен, но щом мой близък или приятел започне да се изкачва по йерархическата стълбица, инстинктивно преставам да го търся. Не че щада времето му или пък че го отбягвам, не, а просто ми е приятно да предоставя почина на него: нека при новосъздаденото положение той да очертае границите на нашите отношения. И ако се случи така, че човекът наистина е много претоварен или добие впечатление, че съм охладнял към него и го отбягвам, а му е неудобно да търси обяснение, без да ща, с пасивността си ставам причина за създаване на разстояние между нас.

Такова нещо се случи и в отношенията ми с Димов.

¹ Цитатите от изказването на Димов са извлечени от запазената стенограма.

² Димитър Димов: „За задачите на литературната критика“ (Събрани съчинения, т. 5, стр. 325 и пр., 1967).

³ Частично това изказване беше публикувано и в „Литературен фронт“ (год. XXI, бр. 10, 4. III. 1965).

Казах, че Димов не беше роден да управлява и всяко издигане в тази насока приемаше не като щастлив шанс, а като неизбежно обществено бреме. Той не чувствуваше влечение към хашиша на властта и не обичаше да командва, да се поставя над другите — не знаеше какво значи големство. Видял се начело на съюза, той не забрави старите си приятели, не промени с нищо отношението си към хората. Претоварен от задължения обаче, той не разполагаше с никакво време и страдаше от носталгия не само по литературната работа, а и по някогашните свободни минути на общуване. Затова, когато се срещнехме, той напомняше понякога за миналото и питаше няма ли да се видим. В такива случаи аз обикновено приемах въпроса за усмивка и отвъряхах с една запомнена и, разбира се, поизменена фраза от „Осъдени души“: „Иерархията и дисциплината смазват вярното другарство.“ След това, както става обикновено, започвахме сериозно да се уговаряме с „трябва“, „някой път“, „ще видим“. И понеже никой от двамата не пристъпваше към практическо предложение, оставахме си с пожеланията. И аз не съм запомнил да сме били в приятелска компания с него по време на председателството му. Казвам „приятелска“, защото други срещи и контакти, макар и немного на брой, сме имали. За беда тези контакти не бяха от особено приятните, за което, то се знае, най-малка вина имаше Димов.

Ще разкажа за два такива случая.

На срещата със секция „Критика“, за която вече споменах, въпреки настояванията и атмосферата на търпимост, аз не пожелах да се изкажа: отдавна вече бях загубил вкус към такива прояви. И това трябва да беше направило впечатление на Димов. Не случайно няколко седмици по-късно, като се видяхме в хола пред бюрото му, където чаках за някакво заседание, той се спря, заговори ме и попита защо не съм взел думата. „Неудобно ми беше: трябваше да критикувам твоето изказване“ — рекох аз полусериозно-полушеговито. „Кое в него именно?“ — попита той малко небрежно, склонен очевидно да приеме по-скоро шегата. „Пасажа за социалистическия реализъм“ — отвърнах аз, но този път вече съвсем сериозно. „Така ли? — изненада се Димов. — Ела!“ — И като отвори вратата на своя кабинет, пропусна ме да мина преди него.

„Не се шегувам“ — побързах да кажа аз, като се настаних в едно от креслата. И се помъчих да припомня на памет какво от неговото изказване имах пред вид. Ставаше дума за пасажа: „... Философските, естетическите и хуманистическите концепции на социалистическия реализъм могат да обхванат огромен жизнен материал, но се различават напълно от буржоазните философски, естетически и хуманис ически концепции, обобщаващи същия материал.“

— Какви са тези „концепции“ в един метод? — попитах аз учудено с тон, в който навярно се беше прокраднала и малко суета.

— Не те разбирам много добре. . . — отвърна Димов с фразата, която бях чувал и друг път, и проточи думите си като човек, който е на половин път да схване мисълта ти, но все още се колебае.

И аз трябваше да се обясня.

Нашите теоретици, както се знае, са единодушни, че социалистическият реализъм е художествен метод, чиято теоретическа основа е диалектическият материализъм или понеже сме в областта на изкуството — марксистическата естетика. Говорих ли за концепции обаче, ти не си в метода, а в идеологията. Затова изразът „концепциите на социалистическия реализъм“ не е просто невинна злоупотреба с термини, а принципна грешка — води до практическо и теоретическо объркване. Добре, но имаше време, когато думите „социалистически реализъм“ бяха нещо като универсален „сезам“, който отваря всички врати — колкото по-често ги употребяваш, толкова по-лесно можеше да минеш за идейно неуязвим. В резултат на това мнозина просто изгониха от речника си термина „марксистическа естетика“ и удобно го замениха със „социалистически реализъм“ и там, където беше дума

за идеология. От честа употреба в края на краищата се дойде до автоматично повтаряне, което засегна и някои сериозни хора. Такъв именно беше и нашият случай.

Не ще и дума, казах вече, Димов беше мислещ човек и много добре подготвен марксист. Такъв човек се справя бърже и няма нужда много да го увещаваши. Така и стана. Още на втората фраза той ме спря:

— Прав си, в случая наистина аз имах пред вид марксистическата естетика. Да, грешка¹ — изрече той без никакви задръжки, с онази делова непосредственост, с която се отдръпва човек, забелязал, че е застанал пред друга врата в хотела. И по стара привичка, малко наклонен, с леко отворена уста зарея поглед пред себе си. После неочаквано се обърна към мене: — А ти защо не изказа тези мисли в заседанието? Щеше да бъде добър повод за разговор.

— Това пък е моя грешка — рекох шеговито аз и станах, защото беше настъпил часът на заседанието.

И ние се разделихме. Разделихме се приятелски, без ни най-малка следа от емоции, като да бяхме говорили не за нещо тъй или инак неприятно, а да бяхме решавали някаква шахматна задача от вестниците.

Или — друг случай.

През лятото на 1965 г. Николай Янков, тогава секретар на съюза, ме повика при себе си и ми съобщи, че се готвела делегация, която през есента щяла да замине за Съветския съюз да обсъжда със съветските писатели проблема за съвременния герой. В делегацията, допълни той, били включили и мене. И ме попита съгласен ли съм — ако съм съгласен, трябва да бъда готов за евентуално изказване.

Дотогава такава нещо още не беше се случвало. Повече от двацет години никой не беше се сетил за мене и аз бях между малцината писатели, които не бяха ходили в Съветския съюз, и навярно последният комунист от стара дата. А когато накрая пожелаха да ме включат като единица в масовите екскурзии, които ставаха за сметка на Литературния фонд, тогава пък аз не бях съгласен: казах, че моят политически стаж ми забранява да отивам в Съветския съюз като турист. Този малко неочакван отговор беше смутил Димов и беше го накарал да каже пред един общ познат, че съм бил „мъчен човек“. Сега обаче случаят беше друг и аз се съгласих с готовност. Съгласих се, но не бързах да вярвам, че въпросът е уреден. Затова, когато в края на годината прочетох в „Литературен фронт“ състава на делегацията и не намерих името си, не се изненадах ни най-малко. Нито се изненадах, нито пък мислех да реагирам. Една случайност обаче ми даде да разбера, че работите се бяха развили не така, както можеше да се предположи: под предлог за „по-високо равнище“ бях отстранен не от съюзното ръководство, а от водача на делегацията, поставил себе си над ръководството. Това можеше вече само да учудва и събуждаше принципни възражения, които нямаше защо да се премълчават. И понеже делегацията беше заминала и нямаше кой да ме обвини, че се застъпвам за себе си, реших да направя това, което съм правел и в други подобни случаи: да взема отношение към въпроса с писмо. В случая — с писмо до председателя на съюза.

То се знае, понеже и аз имам своите слабости, не се стърпях да насоча една сатирична стрела към моя доброжелател, за да му напомня за неговото „равнище“. Но не това беше същественото. Същественото беше да изкажа учудването си, че има анонимни сили, които стоят над ръководството и разпореждат, както им е угодно. „Аз имам достатъчно опит — завършваше писмото — и много добре знам, че повиците за единство, които слушаме от трибуната на съюза, често крият една практика на дискриминация към редица „неудобни“ съюзни членове.

¹ Когато горните редове бяха написани, прегледах отново всичките изказвания и теоретически статии на Димов и никъде другаде на намерих смесване на метод и идеология.

Знам също, че тази дискриминация, която се практикува от години, не може да се измени от едно писмо. Затова не мислете, че тези редове са породени от някакви илюзии. Работата е много по-проста: не бих желал с мълчанието си да стана съучастник в една политика на груповщина, която съм отричал и никога не ще престана да отричам.“ Следваха точка и подпис.

След няколко дни една сутрин Димов ми позвъни в къщи. Никаква секретарка и никаква телефонистка — обаждаше се направо той. И ако не знаех за какво беше, щях да помисля, че имаше смъртен случай или беше станал пожар и ние трябваше да го гасим — толкова тревожен ми се видя гласът му. „Току-що ми предадоха писмото ти — задъхваше се той. — Искам да се видим и поговорим.“ „Плаша се, че не си го прочел внимателно — беше моят отговор. — В него няма никакво оплакване срещу тебе, нито е искано никакво обяснение. Просто сметнах за свой дълг да ви обърна внимание на едно явление.“ „Все пак, бих желал да поговорим.“ Да упорствувам — нямах основание: можеше да мине за слабост на разсърден човек. Помолих обаче срещата да се състои няколко дни по-късно: по този начин навярно съм искал да успокоя Димов, като му покажа, че не отдавам особено значение на случая. И той се съгласи.

В уречения ден и час Димов ме чакаше в кабинета си (записал съм точната дата: понеделник, 22 ноември 1965). Бяхме сами, което трябваше да означава, че ни предстоеше приятелски, а не служебен разговор. И с делови тон на човек, който се владее, той започна да обяснява как писмото ми се било забавило няколко дни по служебните етапи и затова не ми се обадил веднага. „Успокоил се е“ — мина ми през ума. Но щом пристъпи към същината на въпроса, забелязах, че самообладанието му се разколеба. Наистина, тревожните интонации от разговора по телефона ги нямаше, но по лицето му се изписа някаква уплаха. И първият ми рефлекс беше да го успокоявам.

„Заявявам ти най-чистосърдечно, че ръководството на съюза те цени и желае твоето сътрудничество“ — започна Димов. „Нямам основание да не ти вярвам“ — отвърнах аз, като се стараех да намеря колкото може по-примирителен тон. „Случаят, за който пишеш, е станал без наше знание. Бяхме поставени пред свършен факт“ — продължи той. „Тъкмо това твърдя и аз: в писмото е казано много ясно.“ „Но има неща, които са вън от нас и по-силни от нас. Не мога да разбера. . .“ — изрече той и се спря да потърси думата, която му трябваше. Но го овладя някакво непреодолимо вълнение и млъкна, без да се доизкаже.

Стана ми тъжно и съвестно. Започнах да се окайвам и да проклинам хиляди пъти моя нещастен навик: каква полза от такива писма, аз ли се намерих да оправям работите. Но беше късно, нямаше какво да се прави. Затова, като събрах малкия си запас от такт, примирително рекох: „Пак ти казвам, моята цел беше не да ви укорявам, а да посоча едно явление, което не бива да се премълчава. Нали трябва да го посочим, за да го отстраним! Бих настоял още веднъж да смятаме въпроса за приключен.“

Изглежда, че този път думите ми улучиха целта. Леко успокоен, Димов поклати глава в знак на съгласие, изрече още нещо като благодарност и стана да ме изпрати. След това отвори вратата, сбогува се и като видя, че го чакат други посетители, от прага даде някакви нареждания на секретарката. Ясно, той се връщаше отново към своето претоварено служебно всекидневие, за да изслушва жалби и претенции, да разрешава често пъти неразрешимото.

Така съм и запомнил Димов през последните години: кроткият и възпитан човек, склонен към уединение, който в усилията си да отговори на своя обществен дълг много често се изправяше драматично безпомощен пред сложни практически въпроси, измъчван от съзнанието, че доброто намерение не стига, за да се преодолеят стихии и противоречията на живота. И често си казвам: може би на този

човек, който беше заставен да потиска понякога предразположенията си, трябваше да се поставят други задачи, да му се възложат други обществени задължения, по-подходящи за характера му. Може би — не знам.

*

Връщам се назад и си спомням първата вест за неговия край.

Беше събота, 2 април 1966 г. Вървах по улица „Алабин“, някак лекомислено привлекателна през този пролетен ден, и пред кино „Благовест“ срещам тревожно забързан Владимир Трандафилов. Видя ме и се спря. „Чу ли? Димитър Димов бил починал!“ В първия момент ми стана някак смешно. Два-три дни преди това, здрав и читав, Димов беше заминал за Букурещ начело на една наша делегация от писатели. „Хванал се е — казах си. — Априлска шега: докато да стигне от Румъния, закъсняла е с един ден.“ Но Владо повтори още веднъж и този път в гласа му ясно прозвучаха трагични интонации от неговия Крал Лир. Нещо ме клъвна и бързо завих към „Ангел Кънчев“. А пред съюза — някаква припряност, влизане и излизане на непознати хора. Зад гишето на пропуска една от служителките плачеше. Никакво съмнение — непредотвратимото беше станало. И не влязох, не попитах. Отидох в издателството, а там новината ме беше изпреварила. И, разбира се, никой и не беше помислил да разтвори ръкописите. Вместо тях разтворихме няколко бутилки коняк, за да поменем човека и да се сетим за преходността на нашето съществуване.